

ЎЗБЕК ХАЛҚ ДОСТОНЛАРИНИНГ ТУРЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ЁШЛАР ТАЪЛИМ-ТАРБИЯСИДАГИ АҲАМИЯТИ

Madaliyev Asqarali Yigitaliyevich

*Samarqand davlat veterinariya meditsinasi, chorvachilik va
biotexnologiyalar universiteti Toshkent filiali*

“O‘zbek va xorijiy tillar” kafedrasining erkin tadqiqotchisi

Email: madaliyev70@mail.ru

Tel: +998903476802

Аннотация: Ёшларга маънавий-ахлоқий тарбия бериш жараёнида халқ оғзаки ижоди намуналаридан фойдаланишнинг педагогик асосларини ўрганиш.

Калит сўзлар: таълим-тарбия, педагогика, ахлоқ, билим, дoston, ўқувчи, дарс, маънавият.

Ўзбек халқ дostonлари ниҳоятда ранг-баранг бўлиб, бу ҳол уларни бир неча типларга бўлиб ўрганишни тақозо этади. Ўзбек эпосшунослигида халқ дostonлари академик В.М.Жирмунский ва проф.Х.Т.Зарифовлар томонидан илк бор тасниф этилган бўлиб, улар дostonларни қаҳрамонлик, жангнома, тарихий, романик ва китобий каби турларга ажратганлар. 60-йилларда ўзбек халқ дostonлари проф.М.Саидов томонидан тасниф этилди. У халқ дostonларини қаҳрамонлик, муҳаббатни куйловчи, романик, жангнома, тарихий ва янги дostonлар каби типларга ажратди. 80 йилларда проф. Б.Саримсоқов халқ дostonларини тарихийлик принциплари жиҳатидан тасниф этиш лозимлиги ҳақидаги қарашни илгари сурди ва халқ эпосининг уч тарихий-структурал типдан иборатлигини айтди. Булар қаҳрамонлик, романтик ҳамда тарихий дostonлардир. Қаҳрамонлик дostonлари патриархал-уруғчилик жамиятининг сўнгги босқичларида ёки илк феодализм даврида турли уруғлар ўртасида ўзаро низолар бўлиб турган ва улар муайян ҳудудларга жойлашаётган ҳамда ягона халқ сифатида бирлашишга интилаётган даврларда яратилган. Бир қатор уруғ ва қабилаларнинг муайян халқ сифатида ташкил топа бориши, илк давлатчилик куртакларининг пайдо бўлиши ва шу муносабат билан халқлар ҳамда элатларнинг ўз мустақилликлари учун чет эл босқинчиларига қарши олиб борган мардонавор курашлари қаҳрамонлик дostonларида ўз ифодасини топган. Бундай дostonларда «... қаҳрамонлар образи ва улар амалга оширган жасоратлар табиийлик чегарасидан бирмунча юқори бўлади». Қаҳрамонлик дostonларининг ёрқин намунаси сифатида бизгача «Алпомиш» эпоси етиб келган. Романик дostonлар фольклоршуносликдаги маълумотларга қараганда, романтик дostonлар асосан, XVI асрларда юзага келган, XVII-XIX асрлар эса халқ

эпосининг интенсив ривожланиш босқичини ташкил этади. Бу даврда халқ эпоси реал воқелиқдан кўра кўпроқ халқ идеалини ўзига хос бадиий шартлилик асосида, фантастик услубда акс эттирувчи халқ эртаклари, афсона ва ривоятлари сюжети ҳисобига бойиб борди. Ўзбек халқ романик дostonлари ўрта асрлар феодал жамияти шарпотида яшаган аждодларимизнинг озод ва обод мамлакат, тинч фаровон ҳаёт, садоқатли севги ва барқарор дўстлик ҳақидаги юксак орзу-умидларини акс эттирувчи йирик эпик асарлар сифатида юзага келди. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йилнинг 13 январида қабул қилган «Алпомиш» дostonи яратилганлигининг 1000 йиллигини нишонлаш тўғрисидаги қарори» ва унинг ЮНЕСКО томонидан кўллаб-қувватланиб, 1999 йилнинг 5-7 ноябрида Термиз шаҳрида ўтказилган халқаро миқёсдаги тантанали юбилей миллий кадриятларимизга бўлган чексиз ҳурмат ва эҳтиромнинг ифодасидир. Ўзбек халқининг миллий ифтихори бўлган «Алпомиш» дostonининг тўла равишда халқимизга етказилиши маданий тараққиётимиздаги улкан воқеалардан бири бўлди. Фозил Йўлдош ўғлидан ёзиб олинган «Алпомиш» дostonининг мукамал наشري 1998 йили таниқли эпосшунос Тўра Мирзаевнинг «Дostonларнинг гултожи» номли сўз бошиси билан чоп этилди. «Алпомиш» дostonининг 1998 йилда проф. Т.Мирзаев томонидан амалга оширилган академик наشري Ойсу Шимшек ва Ойнур Оз томонидан турк тилига ўгрилиб, 2000 йилда Анқарада босилиб чиқди. Шунингдек, дoston рус, немис, инглиз ва бошқа тилларга таржима қилинди. Аждодларимиз ижодий даҳосининг бебаҳо бадиий ёдгорликларидан яна бири «Гўрўғли» туркумидаги дostonлардир. Раҳматулла Юсуф ўғли репертуаридаги 27 та бир-бирига чамбарчас боғлиқ бўлган силсила дostonлар ҳам истиқлол йилларида нашр этилди. Мазкур туркумдаги дostonлар тўрт қисмдан иборат бўлиб, унинг биринчи қисми 1996 йили «Гўрўғлининг туғилиши» номи билан, иккинчи қисми 1997 йили «Авазхон» номи билан эълон қилинди. Ва ниҳоят 2006 йилда дostonнинг тўрт жилди ҳам яхлит ҳолда чоп этилиб ўқувчилар оmmasига тақдим этилди. «Алпомиш» дostonи ўзбек халқи ўтмишининг бадиий қомуси, таълим-тарбиянинг юксак кўринишларидан биридир. Ушбу дoston оғзаки адабиётнинг туб маъносини, образли тафаккурнинг буюк вазифасини, бадиий сўзнинг қудрати ва ўлмаслигини минг йиллардан бери исботлаб келмоқда. «Алпомиш» дostonидаги тинчлик ва бирликка, адолат ва ҳақиқатга интилиш каби азалий ва абадий муаммолар, улуғвор поэтик умумлашмалар уни дунё фольклорининг тенгсиз намуналари – ҳинд «Маҳабхарата»си, қирғиз «Манас»и, юнон «Илиада»си, хуллас, Ғарб ва Шарқнинг улкан эпослари қаторига қўйди. «Алпомиш» дostonи қаҳрамонлик, мардлик, ватанпарварлик, турли элатлар ва халқларнинг биродарлиги, севги ва садоқат, оила мустаҳкамлиги ва уруғ бирлигини куйловчи улкан сўз обидасидир. Дostonда умумбашарий муаммолар

талқини билан бирга кейинги барча замонларга тегишли бўлган, ибрат олишга арзигулик даъватлар, огоҳлантиришлар ҳам сезилиб туради. Шунинг учун ҳам дostonнинг минг йиллик тантаналарида И.А.Каримов: «Алпомиш» дostonи бизга инсонпарварлик фазилатларидан сабоқ беради. Одил ва ҳақгўй бўлишга, ўз юртимизни, оиламиз кўрғонини кўриқлашга, дўсту ёримизни, ор-номусимизни, ота боболаримизнинг муқаддас мазорларини ҳар қандай тажовуздан ҳимоя қилишга ўргатади» деган эди. Профессор Ҳ.Т.Зарифов ва бошқа фольклоршунос олимларнинг маълумотларига қараганда «Алпомиш» дostonи кўчманчи – чорвадор кўнғирот уруғи орасида патриархал-уруғчилик муносабатлари емирила бошлаган даврда, Сирдарёнинг қуйи оқимлари ва Орол денгизи атрофларида X-XI асрларда юзага келган. Кўнғирот қабиласи турли ҳудудларга силжиши натижасида дoston бошқа уруғ ва элатларга ҳам тарқалган. Дoston кўнғирот уруғи бошлиқлари – ака-ука Бойсари ва Бойбўриларнинг фарзандсизлигини ҳикоя қилиш билан бошланади. Кейинчалик яратганга илтижолар қилиб тилаб-тилаб олинган фарзандлар Алпомиш ва Барчинларнинг туғилиши, Алпомишнинг етти ёшида паҳлавонлик кўрсатиб, алпларга қаторига қўшилиши, Бойсарининг Бойбўридан аразлаб Қалмоқ юртига кўчиб кетиши, Алпомишнинг Барчинни, иккинчи марта Бойсарини қутқариш учун бўлган сафари машаққатлари, етти йиллик тутқунлик, ва ниҳоят пti Бойчибор ва ўзининг ғайрат-шижоати билан асирликдан қутилиб, ҳар иккала юртда зулм-зўравонликка барҳам бериб, ўз ҳокимиятини ўрнатиши воқеалари тасвирланади. Дostonда ака-ука Бойбўри ва Бойсариларнинг закот масаласида бир-бирини яхши тушуна олмай гина ва адоватларга берилиши, бунинг оқибатида битта уруғнинг иккига бўлиниб кетиши, Кўнғирот уруғи ўртасидаги бўлиниш эса хунук оқибатларга, беҳисоб кулфатларга сабаб бўлганлиги ниҳоятда таъсирчан ва ҳаётий акс эттирилган. Дoston воқеаларидан маълумки, закот ҳақидаги хабар Бойсари руҳиятида кескин туғён уйғотади. У ўзини таҳқирланган ва камситилган киши ҳисоблаб «ўз акамга ўзим закот бергунча Қалмоқ бориб жузья бериб юраман» деб Ёртибой оқсоқолнинг маслаҳати билан Қалмоқ юртига кўчиб кетади. Лекин барча кўргуликлар бегона юртга боргандан кейин бошланади. Бойсари мусофирликнинг аччиқ аламларини бошидан кечиради. Ўз юртини ташлаб кетиб катта хато қилганини тушунади. Дoston бош қаҳрамони Кўнғирот уруғининг умиди ва ишончи Ҳакимбек – Алпомишдир. У ўз қариндошларининг, ўз уруғининг тарикдек ҳар томонга сочилиб кетишига, бегона юртларда хор-зор бўлиб юришларига бефарқ қараб туролмайди. Фавқулодда куч-қудратга эга бўлган Алпомишда бутун бир халқнинг орзу-умидлари, келажакка бўлган ишонч ва интилишлари мужассамлашган. Алпомиш севимли ёри Барчин учун, бўлиниб кетган Кўнғирот уруғининг бошини бириктириш учун ор-номус курашини олиб боради. Кашалда Тойчихон, Бойсун –Кўнғиротда Ултонтоз зулми авж олиб

турган бир даврда ҳар иккала элда ҳам адолат ва ҳақиқат тантана қилишига камарбаста бўлади. Мана шу сифатлари билан Алпомиш дostonда фақат миллий қобикда ҳаракат қилувчи шахс эмас, балки оламшумул аҳамиятга молик сиймо сифатида талқин қилинади. Дostonда Барчин билан боғлиқ воқеалар алоҳида меҳр билан тасвирланган. У ақл-заковат ва жасоратда Алпомишга муносиб ёр эканлиги қалмоқ элига кўчиб кетаётганда норози бўлиб онасига айтган гапларида, Сурхайлнинг ўғиллари қизингни ё биримизга, ё баримизга берасан, деб Бойсарини ҳақоратлаб турганларида қалмоқ баҳодирларининг ҳолини танг қилиб муносиб жавоб қайтарганида яққол намоён бўлади. Сурхайлнинг ўғиллари Барчинга олти ой муҳлат беришга мажбур бўладилар. Барчин Алпомишнинг келишини интизорлик билан кутади, барча мушкулотлар тугуни фақат унинг жасорати билан ечилишини сезади. Аммо Алпомиш Қалмоқ юртига келганида турмушга чиқиш учун қўйган шартларини унга ҳам қўллайди. Барчин ўз шартларини айтар экан, бу бир-биридан қийин шартларни фақат Алпомишгина бажара олишини билади. Шартларни бажариш билан боғлиқ мусобақаларда Алпомишни ғалаба сари ундайди. Алпомиш билан Кўкалдошнинг кураши чўзилиб кетганида ҳатто йигитнинг нафсониятига тегадиган гаплар айтиб баҳодирнинг кучига куч қўшади: Бу душманни кўкка отсанг, не бўлар? Иш кўрсатсанг, менинг кўнглим тоилар. Қизлар сизни нар-мода деб атайди, Қизларнинг айтгани менга ботади, Мардлар олишмайди, силтаб отади, Майдон бўлса, иш кўрсатиб кетади, Бўш одамнинг иши кейин кетади. Бинобарин, пойга тасвирида, кураш эпизодида Алпомишнинг ғолиб чиқишида Барчиннинг ҳиссаси катта. Зеро, Барчин дostonнинг марказий қаҳрамони Алпомиш образининг мукамал ва таъсирчан чиқишини ҳам таъминлаган. Дostonда дўстлик, биродарлик, эзгулик ва ҳақиқат йўлидаги ҳамкорлик ғоялари кўпроқ Қоражон образи орқали мужассамлаштирилган. Қоражон маккор Сурхайлнинг ўғли бўлишига қарамасдан, дoston воқеалари давомида фақат ҳақиқат томонидан туриб ҳаракат қилади. Кароматли туш кўриб, тушида Алпомиш билан дўст тутиниши лозимлигига ишора бўлганидан кейин умрининг охиригача садоқатли дўст бўлиб қолади. У онаси Сурхайл ва оғаларини Қўнғирот элидан келганларнинг тинчини бузмасликка ундайди. «Алпомиш»нинг содда ва оқкўнгиллигини, тенгсиз паҳлавонлигини билган Қоражон у билан оға-ини тутинади, аҳдига содиқ қолиб мушкул дамларда ёрдам беришга интилади. Алпомиш тутқунликда эканида уни қутқариш учун боради. Хуллас, ўзбек халқ дostonларидаги анъанавий дўстлик мотиви Қоражон образи орқали талқин қилинган. «Алпомиш» дostonида Бойбўри, Бойсари, Қалдирғоч, Култой, Қайкубд, Ултпнтпз, Тойчихон, Товка ойим каби қатор образлар яратилганки, булар ҳам воқеалар давомида ўз ўрнида иштирок этиб асар марказида турган ғоявий мақсадни амалга оширишда муҳим роль ўйнайдилар. Хуллас,

«Алпомиш» достони минг йиллар қаъридан бизга қадар етиб келган асрлар нидоси, аждодларимиз орзу-армонларининг шонли кўшиғидир. Бу кўшиқ шундай ҳаётий ҳақиқат билан йўғрилганки, у бизни бўлинган элнинг бошига тушажак кулфатлардан огоҳ этади, фақат элга кўшилиб эш топиш саодатини шууримизга сингдиради. Таассубки, ўтмишда Турон заминнинг асрлар давомида неча марталаб чет эл босқинчилари зулми остида топталишига, туркий қавмлар ўртасида бирлик ва ҳамжиҳатлик йўқолиб, ўзаро ички низо ва адоватлар сабаб бўлгани ҳам тарихий ҳақиқатдир. Она Ватанимизнинг озодлиги ва мустақиллиги йўлида кўкрагини қалқон қилиб майдонга тушган, душманларнинг додини бериб, жонларини фидо қилган шерюрак ватан ўғлонлари Муқанна, Темур Малик, Жалолоддин Мангубердилар ўз замонасининг Алпомишлари эдилар. Бинобарин, «Алпомиш» эпоси фақат муболағали қаҳрамонликлар мадҳ этилган ҳаёлий тўқималар мажмуидан иборат эмас. Балки достоннинг бутун моҳияти ҳаётий ҳақиқат асосига қурилганки, бу ҳаётийлик халқнинг чексиз ҳаёлот олами ва гўзал идеаллари билан қоришиб кетган ҳолда намоён бўлган. «Алпомиш» эпоси аждодларимизнинг бизга мерос қилиб қолдирган ўзига хос панд-ўғити, ибратли насиҳатномасидир. Достоннинг ҳар бир лавҳаси, достон қаҳрамонларининг қисмати ўқувчини ўйлашга, қиссадан ҳисса чиқаришга даъват этади, келажак насларни элу юртни севишга, Она Ватанни эъзозлашга ўргатади.

Хулоса

Достонларда идеаллаштириш, муболағали тасвир устун бўлади, уларда турли афсоналар, асотирлар, ҳикоятлар, дев, парилар, хизр, аждар, ажабтовур отлар («Алпомиш»даги Бойчибор), сеҳр-жоду кўп иштирок этади. Халқ достонлари бахши, достончи ва халқ шоирлари томонидан дутор, дўмбира ва халқ чолғу асбоблари жўрлигида ижро этилади. Фольклордаги достонлар билан ёзма адабиётдаги достонлар шакл-шамойили жиҳатидан бир хил кўринишда бўлсада, ёзма адабиётдаги достонлар ёзувчининг дунёни ўзига хос тарзда идрок этиши, баҳолаши ва ўз фикр-ғоялари, орзу-армонларини ифодалаш тарзи, усулида фарқланади. Гарчанд, Навоийнинг аксар достонлари, жумладан, «Лайли ва Мажнун», «Садди Искандарий» асарлари асосида фольклор мавзуи турган бўлсада, шоир уларни ўз эстетик қарашлари ва бадиий ниятидан келиб чиқиб тубдан қайта яратган. Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, ўзбек достончилиги асрлар давомида ўсиб, камол топиб, шакли ранг-баранглашиб, ёшларга таълим-тарбия беришда етакчилик қилиб келмоқда.

Ўрхун-Енисей ёзувида, Авестода, «Девони луғотит турк» даги қадимги достон парчаларида, туркий халқлар мулки бўлмиш «Китоби додам Кўркут»да ва айниқса «Алпомиш», «Гўрўғли» туркум достонларида ўзбек достончилигининг таракқиёт йўллари, даврлардаги таълим-тарбиявий

кўринишларнинг гувоҳи бўлиш мумкин. Навоийнинг «Хамса»си ўзбек дostonчилигининг таълим-тарбия тарихидаги юксак чўққи бўлди. «Хамса»да, Гегель ибораси билан айтганда, «дунёнинг қаҳрамонлик ҳолати»ни тасвирлаш кучли, унинг маънавий-ахлоқий мазмуни чуқур, унда шахс баркамоллиги, фозил инсон ва адолатли жамият тарғиб этилади, яхшилик ва ёмонлик илдизлари қидирилади. XX-асрга келганда, ўзбек дostonлари ҳажман торайди. Дунёни, воқеликни ва инсон руҳий оламини, руҳий кечинмаларини идрок этиш ва ҳаққоний тасвирлаш бош фазилат бўлиб қолди. Ҳозирги дostonларга афсона, асотирлар ҳам фаол кириб келди. Ҳозирги замон ўзбек дostonларида драма жанри белгилари (конфликт, диалог), айниқса эпик тасвир унсурлари фаоллашди. (Э. Воҳидов, «Истанбул фожиаси», О. Матжон, «Пахлавон Маҳмуд» ва б.). Бундан ташқари, шоирнинг ҳис-туйғулари, таассуротлари, ўй-мушоҳадалари, кечинмаларидан иборат бўлган лирик дostonлар ҳам яратилмоқда. XX аср ўзбек адабиётида дostonлар камайишини роман жанри ривожига билан изоҳлаш мумкин. Воқеликни афсона, асотирлар ва эртақлар асосида баён этиб, болаларга мўлжалланган йирик шеърый асарлар ёзишда ҳам дoston жанридан фойдаланилади. Булар эса ёшларни инсонпарвар, халқпарвар, ватанпарвар қилиб тарбиялашда муҳим омил ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар руйҳати:

1. Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный герпический эпос. М.: ГИХЛ. 1947, 58-293 бет.
2. Саримсоқов Б. Халқ дostonлари таснифи ва оралик шакллар. //Ўзбек тили ва адабиёти. 1981, №3, 37-47-бетлар
3. Мирзаев Т., Саримсоқов Б. «Достон, унинг турлари ва тарихий тараққиёти.»Т.: 1981, 51-55-бетлар.
4. Имомов К., Мирзаев Т., Саримсоқов Б., Сафаров Р. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. Т.: «Ўқитувчи», 1990, 236-бет.
5. Мирзаев Т. Халқ бахшиларининг эпик репертуари. Т.: «Фан», 1979.
6. О.Мадаев, Т.Собитова, Халқ оғзаки поэтик ижоди. Т.: «Шарқ», 2001.
7. С.Мирзаева, Ўзбек халқ романик дostonлари поэтикаси. Т.: «Фан», 2004.
8. «Гўрўғлининг туғилиши». 4 жилдлик, 1-жилд. Т.: «Ёзувчи», 1996.